

ספרות ופוליטיקה

א.

הרצאות הקודמות שנישאו בסמינריון זה¹ נשאו אופי מופשט ופרובלימאטי — כיצד לקרב את תלמיד התיכון למעורבות בפוליטיקה באמצעות הוראת ההיסטוריה, מדעי הטבע ומדעי החברה. ירשה לי, גם בגלל הנושא הכללי וגם בגלל הנושא המיוחד שעלי לדון בו — להסתייג מן העקרונות וההפשטה שבדיון זה.

בעיית חינוכו של נער בבית-ספר תיכון לקראת מעורבות בפוליטיקה מהווה בעייה בארצות שונות, החרדות למשטרן הדימוקראטי בגלל חוסר ההתעניינות של הנוער שבהן בבעיות מדיניות פנים חוץ, ובגלל השתקעותו בלימודים לקראת עתידו הפרטי והכשרתו המקצועית, להטבת גורלו האישי. בעייה זו אולי היתה לה משמעות בישראל בשנים 1963—1966, כשתופעה כזו ניכרה גם בנוער שלנו. ואולם היום, לדעתי, הנושא איננו רלבאנטי כבעייה; דיון הוא צריך, אך איננו מהווה פרובלימה. בתוקף התנאים החמורים שסביבנו, עתיד תלמיד בית-הספר התיכון להיות מעורב בפוליטיקה של המזרח התיכון לתקופה ארוכה של שלוש שנים — מעורב בצורה כה חמורה, עד כי, אם לא יחול שיפור בתנאים, עתיד מישוהו מכל מחזור כמעט לשלם בחייו תמורת מעורבות זו. התלמידים יודעים זאת טוב יותר מהמורים, לעתים קרובות, ודומה שהתעניינותם בבעיות השלום והמלחמה באזורנו בודאי שאינה צריכה הגברה. גם הפניית הבעיות החיצוניות כלפי פנים, דהיינו כלפי האישים והסיעות הקובעים את העמדה הישראלית בעניינים חיוניים — ספק אם היא צריכה הגברה. אולי יש יסוד לצורך בהכוונה ובהקניית ערכי בחירה והערכה מבוססים, ואולם עצם החינוך למעורבות בפוליטיקה אינו עניין לדאגה, דווקא בגלל המצב המדאיג בו אנו נתונים.

בהוראת הספרות, כמדומני, קטן הפער בין המציאות הנוכחית סביבנו לבין החומר הנלמד מאשר ברוב תחומי הלימוד האחרים. אוכיר רק שני טעמים לכך, בדרך דוגמה.

א) חלק מסויים, ניכר למדי מבחינת מספר השעות, מוקצה בתכנית הלימודים להוראת ספרות ימי-הביניים. ההוראה בתחום זה נחלקת לשני חלקים: פרוזה עיונית ושירה. הנה, אף אם אין המורה מדגיש זאת, לא יוכל התלמיד להתעלם

1. בעקבות הרצאה על הנושא: חינוך למעורבות בפוליטיקה באמצעות הוראת הספרות, שניתנה בסמינריון השתלמות למורים תיכוניים בירושלים, הנוכה תשכ"ט. בסמינריון נישאו הרצאות מקבילות על החינוך למעורבות בפוליטיקה באמצעות הוראת ההיסטוריה, מדעי הטבע ומדעי החברה.

מן העובדה שהפרוזה העיונית הנלמדת, כלומר: "שמונה פרקים" לרמב"ם ו"הכוזרי" לר' יהודה הלוי, הן היצירות היחידות הנלמדות בשעורים לספרות עברית שלא נכתבו במקורן עברית, אלא הן תרגומי ר' יהודה אבן תיבון, אשר תרגמן מערבית. משמע: גדולי יוצרינו בימי הביניים — תוכנית הלימודים מכריזה על כך — ר' יהודה הלוי והרמב"ם, לא הססו להביע את תורתם היהודית בלשון הערבית דווקא. שנראתה מתאימה ביותר בעיניהם. רק לצורך יהודים שלא ידעו ערבית, בפרובאנס ובמקומות אחרים, תורגמו היצירות לעברית במועד מאוחר יותר. גם שירת ימי הביניים שלנו כתובה בדפוסים צורניים, החל מהמשקל וכלה בקישוטים, שנקבעו בשירה הערבית. לאור עובדות גלויות ויסודיות אלה, אין התלמיד ואין המורה יכולים להחזיק בתמונה הסטיריאופית של התרבות הערבית המפגרת והמתנוונת מול התרבות העברית המתקדמת והתוססת, אשר מנסים להפיצה אצלנו. היה זמן שבו מוקד ההשפעה של התרבות העולמית היה בלשון הערבית, והתרבות העברית ינקה ממנו, כשם שינקו ממנו תרבויות אירופיות אחרות. דומה שמי שער לעובדה זו ומכיר בה, יכיר בחליפות ובתמורות שההיסטוריה גוזרת על תרבויות, וימנע מחריצת משפט טוטאלי על עם כלשהו ועל תרבות כלשהי, ובוודאי יש בכך כדי לסייע ליצירת הבסיס החינוכי לחיים משותפים של יהודים וערבים בארצנו.

(ב) נימוק שני, אף הוא קשור בשאלת הלשון. נראה לי שיש להדגיש, שחלק מכריע מן החומר הנלמד בספרות עברית בבית הספר נכתב על ידי יוצרים שהחלו לכתוב לפני למעלה משלושים שנה. לגבי יוצרים אלה, הלשון העברית לא היתה לשון הכתיבה הטבעית; עמדה לפנייהם בחירה, שלרוב היתה בחירה משולשת: הם יכלו לכתוב בלשון הארץ בה הם חיים — רוסית, גרמנית, צרפתית, אנגלית וכדומה — ויוצרים יהודיים במספר רב אמנם עשו זאת. שנית, הם יכלו לכתוב בלשון שיהודים קוראים אותה ודוברים אותה, לשון העם החיה — היידיש, ואף זו דרך שיוצרים רבים וחשובים הלכו בה, ממנדלי מוכר ספרים ועד שלום עליכם. הכתיבה בעברית היתה הפחות "כדאית" — לא היה בה ציבור קוראים גדול, לא היתה בה הבטחה לפגישה עם הקורא היהודי בכללו. משום כך, היוצרים שכתבו עברית למרות זאת — והם הנלמדים בבית הספר, בפרוזה ובשירה — הכריזו בכך הכרזה פוליטית מובהקת. הכרזה זו קיימת, מבלי להתחשב בתוכנו של היצירות, שלעתים יש בהן יותר ביקורת מאשר חיוב על אותם יסודות, שהביאו את היוצר לכלל ההכרזה הפוליטית המתבטאת בלשון כתיבתו. אם נתפוס את המושג בדרך רחבה במקצת, הרי כל כתיבה עברית לגבי מי שאין זו לשונו הטבעית, יש בה משום הכרזה "ציונית", וראיית עתיד העם היהודי כקשור לפחות בתחיית הלשון העברית, ובדרך כלל גם בתחיית הארץ. אף זה מן היסודות "המובנים מאליהם", שאחריהם בא לימוד התכנים ולימוד הצורות, הדיון הספרותי והאסתטי, ביצירות עצמן; ואולם הנחת יסוד זו היא פוליטית, ויש להעיר בכיתה, אם כי בדרך כלל מובנים הדברים מאליהם, כי הספרות העברית החדשה מראשיתה היא תוצאה של הכרעה פוליטית, והדיון והניתוח ביצירותיה הבודדות אינם יכולים להתעלם מיסוד זה.

שני טעמים אלה מקרבים את לימוד הספרות למעורבות בפוליטיקה יותר מאשר תחומי לימוד אחרים בבית הספר. דומה שגם העיון בתכני הלימוד מביאנו למסקנה דומה.

ב.

האם ניתן ללמוד מוסר השכל מעמדתה הפוליטית של הספרות בדורות קודמים, למצבנו היום ולעתידה של הספרות? ברצוני לערוך נסיון כזה, על סמך שלוש דוגמאות כוללניות, הנוגעות רק ליצירה שבפרוזה ולא ליצירה השירית, מטעמים שיוסברו. ככל הכללה, גם בדברים שלהלן יש פגמים רבים בפרטים, אך דומה שכדאי להציג את השאלה, אף אם לא נקבל את מלוא המסקנות הנובעות מכך.

א) הפרוזה העברית נכתבה בחלקה הגדול על ידי אנשים שעלו לארץ-ישראל. משמע, אנשים שחיהם התחלקו לשניים, חלק בגולה, חלק בארץ, ועצם חוויית העלייה מקשרת בין שני החלקים. מהו יחסה של הפרוזה העברית לחווייה זו? נדמה שהתשובה קרובה להיות חד-משמעית מבחינה ספרותית. די להקביל שתי יצירות לעומת שתי יצירות: "שכול וכשלון" ל.י. ה. ברנר ו"תמול שלשום" לש.י. עגנון מצד אחד, לעומת "גננים" לאשר ברש ו"ימות המשיח" ל.י. ד. ברקוביץ. ארבעת היוצרים נמנים בלי ספק על השורה הראשונה של היוצרים בעברית בשליש הראשון של המאה שלנו, וארבעתם יצרו יצירות מעולות ומצויינות בתחום הפרוזה. והנה, שתי היצירות הראשונות הן מן הגדולות והטובות מבחינה ספרותית, והן נלמדות בבית הספר התיכון. שתי האחרונות הן מן היצירות הגרועות שבספרותנו, ובצדק רב אינן נלמדות בבית הספר התיכון. הבה נדבר ספורתי זה משקף גם את היחס לחוויית העלייה: שתי הראשונות מתארות בצבעים קודרים עד כדי יאוש גמור את חוויית העלייה, ושתייהן מסתיימות בטירוף ובריידה מן הארץ (לגבי יצחק קומר השתקעותו ב"מאה שערים" היא בבחינת חזרה לביתו הגלותי בחור"ל, בתוככי ירושלים, ושם מצא את מותו בטירוף הנובע מכלבת, שגרמה לעצמו). לעומת זאת שתי האחרונות הן יצירות אופטימיות, מלאות בטחון ותקווה בהיקלטותו של הפרט מישראל בארץ מכורתו, וציוור בצבעים זוהרים של ההתגברות על כל הקשיים. לכדי אמת ספרותית, המתבטאת במעלה ספרותית, לא הגיעו יוצרים מצויינים כברש וברקוביץ ברצותם לתאר תמונה זוהרת כזו, ומשום כך נחיתותן של יצירות אלה לעומת כתביהם האחרים. היוצא מהכללה זו: חוויית העלייה לארץ נתפסת כפאסימית, חסרת תקווה ונואשת על ידי הפרוזה העברית, שנכתבה על ידי אנשים שעברוה, והתמכרו בכל ליבם לרעיון הציוני.

אם כך הדבר, הרי שכיום, ב-1968, ניתן לציין כי הספרות חזתה שחורות. לגבי רוב העולים לישראל נעשתה חוויית העלייה וההיקלטות, למרות כל הלבטים, חווייה חיובית. ההיסטוריה חרצה דין הפוך מדינה של הספרות.

ב) למסקנה דומה נגיע, אם נבדוק את הספרות היהודית שנכתבה באותה תקופה בארצות-העברית על ידי יהודים בשלוש לשונות: באנגלית, בידיש ובעברית.

למרות ההבדלים הגדולים בין היוצרים, עדיין משותפת לכולם חוויית העקירה ממקום מושבם הישן, ההשתקעות במקום חדש הנסיון לחיות בו, והנה, בשלוש הלשונות, למרות ההבדלים הגדולים בין יוצר ליוצר ובין לשון ללשון, מגלה הפרוזה הנכתבת על-ידי יהודים בארצות-הברית אותו יאוש ואותה פאסימיות לגבי יכולתו של הפרט מישראל להיקלט בארץ החדשה ולמצוא בה בית חדש. הספרות הטובה ביותר שנכתבה במסגרת זו רובה ככולה ספרות יאוש היא.

ושוב חרצה ההיסטוריה גזר דין הפוך לגמרי. אין "סיפור הצלחה" מזהיר יותר בתולדות הגולה היהודית מתולדות היקלטותה של יהדות ארצות-הברית בארצה החדשה. כיום מובילה יהדות ארצות-הברית את המדינה האדירה בראש — בראש בכל התחומים הנחשבים עיקריים — חינוך אקאדמי, מקצועות חופשיים, מומחיות מדעית וטכנית, רפואה וכדומה. הציבור היהודי לא רק שנקלט באותה ארץ, הוא הפך לאחד המרכיבים העיקריים והמנהיגים בחברה המפותחת, העשירה והאדירה ביותר בעולם (עובדה שנוהגים לשכחה ולהשכיחה בשעה שמדברים על עליית יהודים מארצות-הברית). מכל מקום, אף כאן חרצה ההיסטוריה משפט מנוגד לחלוטין ממשפטה של הפרוזה הסיפורית.

ג) קשה לנתח את הדוגמה השלישית, שכן היא הולכת ומתהווה עדיין כיום לנגד עינינו. ואולם קווים מסויימים בולטים כבר, וניתן להצביע עליהם. דומה שמיטב הסופרים, שהחלו את כתיבתם בשנות החמישים, כלומר לאחר הקמת המדינה, מגלים נימה של פאסימיות עמוקה לגבי אפשרות קיומנו בארץ הזאת בתנאים של שנאה מסביב, ואינם מוכנים לקבל כעובדה את ירושת חלקי הארץ שהיו מיושבים ערבים לפני מלחמת השחרור, על ידנו. יחס דומה מצאנו אצל כמה ממספרי דור מלחמת השחרור בשנים הראשונות אחריה, כגון אצל מ. ש. מיר וס. יזר, אך הדברים מובאים בחריפות יתר ובעיבוד ספרותי מעולה הרבה יותר בכתביהם של יוצרים כעמוס עוז וכאברהם ב. יהושע. סיפוריו של זה האחרון — "המפקד האחרון" ו"מול היערות", מגלים יחס זה. בסיפור האחרון מתואר צעיר ישראלי, מטורף במקצת לצורך קיצוניות הסיפור, המשתף פעולה, לפחות על ידי אי-עשייה, בשריפת יער של הקרן הקיימת על ידי ערבי, תושב הכפר הישן שמתחת ליער. אין פירושו של דבר חלילה, שא. ב. יהושע ממליץ על יחס זה; אין הוא אלא מביע את התלבטותו של הפרט לגבי המציאות הפוליטית הנרקמת לנגד עינינו, ויחסו הספרותי לגבי הצלחתו של הנסיון שלנו הוא יחס פאסימי, כבד-לב וחששן. אין פלא שקבוצת סופרים זו היא הבולטת ביותר בין המתנגדים לתנועת "ארץ ישראל השלמה", שבין ראשיה רבים מאוד הסופרים בני דורות קודמים.

אם מותר גם בתחום הספרות ללמוד מן הנסיון ההיסטורי, ולהקיש משתי הדוגמאות הראשונות על השלישית, הרי יש לנבא את נצחונה המלא של הגישה המבוטאת על ידי תנועת "ארץ ישראל השלמה", שכן עד כה, לפני הגיתוח הכוללני שהוצג, פסקה ההיסטוריה בכיוון הפוך מזה שפנתה בו הספרות שבפרוזה. אגב, הודגש כאן חזור והדגש שהכוונה היא לספרות שבפרוזה. בשירה קשה

למצוא הכללות פסקניות כל-כך, ואולי הטעם הוא שלכתיבת סיפור יש צורך בחווייה של חודש, ולכתיבת רומאן בחווייה של שנה או שנתיים — בעוד שהשיר יכול להיות חוויית הרגע. רגשותיו של היוצר ברגעים השונים אחידים פחות מאשר בחודשים ובשנים, ומשום כך גיוון רגשות רב יותר מגיע לידי ביטוי בשירה מאשר בסיפור. מאידך, מגלה הסיפור או הרומאן את היסוד הדומיננטי יותר והעמוק יותר ברגשותיו של המחבר, לפחות לגבי בעיות לאומיות ומדיניות.

ג.

האם יש מסקנה מהדברים שלעיל לגבי הוראת הספרות ודרכה? נסתפק בציגונה של מסקנה בולטת אחת: הספרות אינה משיבה על השאלות שההיסטוריה והמדיניות מציגות בפני ציבור; היא רק מעבירה את השאלות אל המימד הקיצוני ביותר — המימד ההומאניסטי, המימד של הפרט האנושי. שאלות שהתשובה עליהן קלה מאוד אם מדברים על אינטרס לאומי, נעשות שאלות חסרות פתרון בשעה שמדברים על גורלו של הפרט, הרעב לאהבה, המבקש התקשרות, המבקש השלמה נפשית, לא כל שכן הפרט, מצד זה ומצד זה של החזית, המבקש מולדת. נראה לי שטעות תהיה ביד המורה המבקש להורות לתלמידו בבית הספר התיכון מעורבות בפוליטיקה באמצעות ספרות יפה, ומדריכו לבקש את התשובות לשאלותיו בלימוד הספרות. שיאו של השיעור בספרות, בשעה שעוסק הוא במשמעותם של תכנים, הוא, כמדומני, בסימן השאלה. אם הגיע המורה לידי הצגת הבעיה במלוא חריפותה ההומאניסטית, השיג את כל אשר עשוי הוא להשיג. הפתרונות, אין מקומם בשעור לספרות; אם חשב משהו שהספרות עשויה להציג פתרונות, די בהצגת שני-המקרים-יחוצי בהם טעתה הספרות טעות גמורה בשפיטת ההיסטוריה, אשר תוארו לעיל.

מעלתה של הספרות בהוראת מעורבות בפוליטיקה היא בהכנסת המימד ההומאניסטי, האנושי-הפרטי, לתוך הבעיות הלאומיות הכוללות. בניגוד להיסטוריה העוסקת בציבורים, מנהיגים ובעיות, עוסקת הספרות בפרט. ולעתים קרובות — קרובות מדי — מה שטוב לציבור אינו טוב לפרט, לאיזה שהוא פרט באיזה שהוא מקום. הספרות טרחה להדגיש דווקא אספקט זה, ואולי לפעמים מחוץ לפרופורציה הנכונה, ומשום כך לא ידעה לנבא את העתיד מבחינה היסטורית (דבר שכמובן איש לא ביקש ממנה לעשות). הוא הדין בשעור לספרות: אין כוונתו לתת פתרונות ולכוון את ההיסטוריה אל כיוונה הרצוי. המעורבות בפוליטיקה הניתנת להיקנות בשעורי ספרות היא רק זו, שפוליטיקה חורצת את דינם של בני אדם קטנים, ולא תמיד לחסד. וכדאי לזכור, בשעה שחורצים דין, גם את אלה העתידים להינזק וליהרס ממנו.